

MIRELA BANJAVČIĆ, VLASTA ERDELJAC¹

Višejezičnost i identitet²

VEČJEZIČNOST IN IDENTITETA

Izvleček: Posledica razvoja in družbenih sprememb so vedno bolj prefinjene delitve vlog med člani posamezne skupnosti. Ena od neizbežnih posledic tega procesa je stratifikacija jezika. Upoštevajoč različna načela vertikalne in horizontalne stratifikacije skupaj z merilom vrednosti, dobimo reprezentacijo distribucije obstoječih sociolektov, dialektov in jezikov, ki jih uporablja ena ali več jezikovnih skupnosti.

Gljučne besede: večjezičnost, identiteta, jezikovna skupnost, dvojezičnost, diglosija, jezikovne manjšine, Evropska unija

UDK: 811.163.6:39(082)

Multilingualism and Identity

Abstract: The development and change in society have given rise to increasingly sophisticated divisions of roles amongst its members. One of the inevitable consequences of this process is the stratification of language. By taking into account the various principles of both vertical and horizontal stratification, combined with a value standard, we arrive at the distribution of the existing sociolects, dialects and languages spoken within one or more language communities.

Key words: multilingualism, identity, language community, bilingualism, diglossia, language minorities, the European Union

¹Dr. Vlasta Erdeljac je izredna profesorica na Oddelku za lingvistiko na Filozofski fakulteti v Zagrebu in predavateljica na *Institutum Studiorum Humanitatis*, Fakulteti za podiplomski humanistični študij, Ljubljana, smer Lingvistika govora in teorija družbene komunikacije. E-naslov: vlasta.erdeljac@ffzg.hr. Mirela Banjavčić je je doktorandka na Univerzi v Gentu, Belgija. E-naslov: kamehoi108@yahoo.co.uk.

²Rad u okviru projekta Konstrukcija i struktura jezičnog identiteta uz potporu MZOŠ i Banco Popolare Croatia.

JEZIK I DRUŠTVO

Prateći povijest razvitka ljudske vrste postajemo svjedoci konstantnoga i sve sofisticiranijega raslojavanja društva. Od najstarijih dokaza o uspostavljanju odnosa unutar rodovskih i plemenskih zajednica, pa do današnje složene, štoviše sve kompleksnije socijalne stratifikacije, svjedočimo neprestanome mijenjanju društvenih odnosa i struktura. Podjela uloga koje članovi nekoga društva mogu ili moraju preuzeti sve je složenija, a kao jedna od neizostavnih posljedica ovoga fenomena jest i raslojavanje jezika. Širok raspon varijacija u jezičnoj upotrebi odražava se u jezičnoj raznolikosti, odnosno realizaciji jezičnih jedinica na bilo kojoj od postojećih razina jezične strukture, ali i u samoj upotrebi, odnosno u njezinome simboličkom i pragmatičkom aspektu.

VARIJETET

Konkretni se, odnosno prirodni jezici, ovisno o svojoj upotrebi raslojavaju na manje entitete. Nadasve je teško odrediti kako uopće definirati *jezik*. Postoje različiti kriteriji kojima se nekome jezičnom entitetu pridaje taj naziv. U sociolingvističkoj se teoriji izraz *jezik* često zamjenjuje neutralnim terminom *idiom* ili *varijetet*. Time se diskretno izbjegava svaka subjektivna i emotivna konotacija koja se može pojaviti vezano uz neku određenu “vrstu jezika”. Termin *varijetet* koristi se za sve oblike u kojima se manifestira jezična upotreba, neovisno o tome radi li se o sociolektu, dijalektu ili pak nacionalnome jeziku.

Različiti varijeteti uspostavljaju, se s jedne strane – primjenom principa horizontalne, a s druge strane, i to prvenstveno, primjenom principa vertikalne stratifikacije, odnosno tako da se u obzir uzmu sve jedinice koje supostoje na određenome teritoriju, te ih se ovisno o rezultatima prethodno provedene tipološke i genetske klasifikacije definira kao zasebne entitete. Dakle, kombinacijom principa vertikalne i horizontalne stratifikacije (pri čemu se pojedini jezični entiteti dovode u vezu s teritorijalnim jedinicama), dolazi se do prikaza kakav nam je poznat s jezičnih karata koje prikazuju raspodjelu pojedinih varijeteta u svijetu, odnosno u nekoj državi, regiji ili određenom socijalno izdiferenciranoj skupini.

Postoji nekoliko vrsta varijeteta. Oni koji su striktno vezani uz određeno geografsko područje nazivaju se *dijalektima*. Razlika između dijalekta i jezika u tradicionalnome smislu te riječi često je politički motivirana. Tako će, primjerice, svaki pokušaj da se lingvistički utemeljeno, točno i precizno odredi mjesto na kojem, u virtualnom lancu koji od francuske metropole vodi do talijanske, prestaje francu-

ski, a počinje talijanski jezik, vjerojatno završiti neuspjehom. Odgovor na pitanje zašto vrlo je jednostavan: što su dijalekti s obiju strana granica međusobno teritorijalno bliži, to su stvarne jezične razlike među njima sve manje; ono što jedne dijalekte čini francuskima, a druge talijanskima nije nikakva odluka na temelju jezičnih kriterija, nikakav 'jezični rez', već jednostavno društveno-politička odluka kojoj je lingvistička odluka u znatnoj mjeri podređena.³

O sličnoj situaciji riječ je u primjeru južnoslavenskoga dijalekatskog kontinuuma koji sačinjavaju hrvatski, srpski, bošnjački i crnogorski jezik (čiji je status, čini se, još uvijek sporan). Lingvistički gledano, riječ je o uistinu minornim razlikama u gramatici i tek nešto većima u leksiku i izgovoru, no kompleksnost društveno-političkih, povijesnih i kulturnih čimbenika vezanih uz svaku pojedinačnu etničku skupinu rezultirala je imenovanjem triju, odnosno četiriju međusobno jasno razumljivih jezika zatvorenih unutar granica uspostavljenih država-nacija.⁴

Nacionalni jezik je varijetet koji jednu naciju predstavlja kao cjelinu, a time i sve obrazovne, kulturne, pravne i ine institucije karakteristične za to društvo. Njegova je temeljna funkcija simbolička, a svi govornici koji se identificiraju uz pomoć nacionalnoga jezika čine jedan narod. Međusobna povezanost i uzajamna ovisnost jedne takve jezične zajednice (naroda) i standardiziranoga nacionalnog varijeteta motivirana je funkcionalnošću upotrebe varijeteta u razmjeni iskustava kroz duže povijesno razdoblje. On predstavlja izbor između svih mogućih varijeteta zajednice, te je tako standardni varijetet, kao produkt svojevrsnoga kompromisa, najprikladniji za komunikaciju unutar velikih, referencijalno ustrojenih mreža, a stoga i najkorišteniji kao masovno sredstvo komunikacije. Često mu se dodjeljuje i naziv službenoga jezika.

JEZIČNA ZAJEDNICA

*Jezična zajednica*⁵ također je, kao i varijetet, neutralan termin. Pojmom je obuhvaćena društvena skupina unutar koje članovi međusobno obavljaju komunikacijsku djelatnost upotrebljavajući barem jedan zajednički govorni varijetet pozivajući se pritom na norme za njegovu gramatički i pragmatički korektnu upotrebu. Takva se zajednica definira neovisno o rasnoj, etničkoj, nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti

³ Spolsky, 1998, 29.

⁴ Trudgill, 1987.

⁵ Njem. *Sprachgemeinschaft*, nešto drugačija etimologija u eng. *speechcommunity* s aluzijom na govornu komponentu jezika.

govornika. Broj članova zajednice nije relevantan, a ona je sama u osnovi neovisna i o fizičkoj udaljenosti govornika. Unatoč tome što ne postoje nikakva teorijska ograničenja što se tiče veličine grupe i međusobne teritorijalne udaljenosti govornika, u središtu su pažnje ipak one jezične zajednice koje ne dijele samo jezik, tj. sustav znakova, već i određene repertoare, varijacije, te znanja i stavove o vlastitim i tuđim obrascima jezične upotrebe.⁶ Jezične zajednice nisu definirane samo kao zajednice govornika koji upotrebljavaju samo i isključivo jedan zajednički jezik. Svaki pojedinac u osnovi usvoji i nauči nekoliko varijeteta i tako razvije svojevrsnu jedinstvenu komunikacijsku matricu koja ga čini članom više jezičnih zajednica (obitelj, škola, vršnjaci, susjedstvo, razne ideološke grupe unutar društva i sl.). Stoga standardni jezik kojemu se eventualno pridružuje jedan ili više stranih jezika, a s vremenom i raznorazni specijalizirani varijeteti i registri sa specifičnom stručnom terminologijom, sve u službi uspostavljanja izdiferenciranih odnosa grupne pripadnosti ili pak svjesnog i namjernog odvajanja od neke društvene skupine, čine ukupnost izgradnje jezičnoga identiteta pojedinca. Jezične zajednice se, dakle, ne definiraju samo temeljem izvorno lingvističkih kriterija, već i ovisno o stupnju simboličke integracije, pritom ne uzimajući u obzir ukupan broj upotrebljivanih jezika i varijeteta. No svaka jezična zajednica u osnovi nije nužno simbolička, već takva postaje u onome trenutku kada stupa u kontakt s drugom zajednicom. Iz toga proizlazi da je u doživljavanju i definiranju nekoga varijeteta simbolička situacija važnija od komunikacijske.

VERBALNI REPERTOAR

Svi upotrebljavani varijeteti čine *verbalni repertoar* pojedinca ili pak cijele zajednice u čitavome njegovu opsegu, a on je to veći što je veći repertoar uloga koje pojedini članovi društva preuzimaju; u načelu, veličina neke jezične zajednice i njezina ekonomska razvijenost utječu na opseg repertoara govornika. Veličina verbalnoga repertoara ovisi i o tome koliko je pristup ulogama ograničen (uz rastuće ograničenje pristupa dostupnost uloga pada, a time se smanjuje i mogućí repertoar) te koliko jasno su one izdvojene (što su izdvojenije, to je opseg repertoara veći). Izdvojenost uloga u uskoj je vezi s njihovom stabilnošću, odnosno održivošću konkretnoga sustava uloga u vremenu.

Svaka jezična zajednica raspolaže verbalnim repertoarom određena opsega koji nije strogo i konačno definiran. Verbalni se repertoar doduše sinkronijski doživljava kao ukupnost varijeteta koji su u upotrebi unutar neke jezične zajed-

⁶ Fishman, 1978, 44.

nice, no s obzirom na to da se nijedno društvo ne može promatrati kao statična tvorevina, već je ono u znatnoj mjeri obilježeno višestrukim i konstantnim promjenama, ni ukupnost se varijeteta ne može promatrati kao zatvoren sustav koji je potpuno imun na ikakve društvene promjene.

VARIJETET, IDENTITET I SUVREMENE DRUŠTVENE PROMJENE

Komunikacija je vrlo složen i višedimenzionalan fenomen. Iako sva međuljudska komunikacija nije verbalna, jezik je njezino najraširenije, funkcionalno najraznolikije i najmoćnije sredstvo. Ljudske zajednice uspostavljaju unutargrupne i međugrupne kontakte pomoću jezika, pri čemu vidljivom postaje složena mreža društvenih odnosa i pripadajućih jezičnih obrazaca. Pojavnosti jezičnih obrazaca nazivamo varijetetima, a ukupnost varijeteta karakterističnu za pojedinoga govornika ili neku jezičnu zajednicu nazivamo verbalnim repertoarom.

Osnovna ljudska potreba za komunikacijom dovodi do međusobnoga susreta, odnosno kontakta dvaju ili više varijeteta, bilo na razini pojedinca, bilo na razini čitave zajednice, što često dovodi do nastanka individualne ili društvene dvojezičnosti i višejezičnosti. Do takve pojave može doći i uslijed kontakata koji ne proizlaze iz primarno komunikacijskih potreba (već npr. zbog teritorijalnih osvajanja). Nakon što se diversifikacija repertoara jednom pojavi, ona će se prvotno očitovati kao individualna višejezičnost koja se potom može proširiti na čitavo društvo, kao stabilna ili prijelazna pojava, a može postati i društveno normirana, pri čemu se određeni varijeteti koriste isključivo u neke unaprijed determinirane svrhe, tj. bilingvizam može prerasti u stabilnu diglosijsku situaciju.

Upravo je kriterij stabilnosti, odnosno jezične održivosti i promjene jedan od osnovnih kriterija kojima se određuju i stupnjevi bilingvizma. Ovisno o učestalosti upotrebe i načinu realizacije promatranog aspekta jezika, tj. ovisno o kvaliteti upotrebe pojedinih jezičnih jedinica, moguće su brojne klasifikacije. Bilingvalna situacija može biti krajnje nestabilna tako da, ovisno o skupu raznih psiholoških, kulturnih i socijalnih čimbenika, može rezultirati promjenama u (svakodnevnoj) jezičnoj upotrebi. Te su promjene zamjetljive kao jezično prebacivanje koda (eng. *code-switching*)⁷ ili češće kao nestanak, odnosno gubitak višejezičnosti.

⁷ Spolsky smatra da pojave prebacivanje koda samo rijetko ukazuju na prijelazni stadij u upotrebi dvaju jezika, već je ono često tek dio svakodnevne komunikacije unutar mnogih stabilnih dvo-/višejezičnih zajednica. Prebacivanje koda kao indikator bilingvalne nestabilnosti pojavljuje se kod imigranata koji preuzimaju jezik zemlje domaćina.

Višejezičnost kao pojavnost na razini pojedinca i društva nije samo zanimljiva lingvistička pojava. Naime, na život pojedinca i zajednice u cjelini utječu brojni sociokulturni čimbenici koji u interakciji s jezičnom kompetencijom izgrađuju identitet govornika. Govorni stil (motiviran stupnjem intimnosti prema sugovorniku) te odraz spolne i socijalne stratifikacije u jezičnim strukturama neki su od bitnih faktora konstrukcije identiteta pojedinca. Pojedinaac, dakle, svoj identitet konstruira ovisno o pripadnosti različitim grupama unutar društva.

Jedno od značajnih identifikacijskih obilježja je i uspostavljanje identiteta isticanjem pripadnosti određenoj etničkoj skupini. Pritom jezik služi kao sredstvo kojim se konzervira, a istovremeno i izražava, vlastito porijeklo i kompleksnost tradicijskih obrazaca. Počevši od novoga vijeka i osnivanja prvih država-nacija pa sve do danas, jezik se koristi kao oznaka etničkoga ili pak nacionalnog identiteta. One zajednice koje su se našle pod upravom moćnijih i utjecajnijih zajednica proglašene su manjinama – etničcima, a time često i jezičnima. Postupnom demokratizacijom država svijeta manjinska su prava, među ostalima i jezična, postala važan sastavni dio pojedinih državnih politika. Iako se danas promicanje manjinskih jezika i višejezičnosti uopće, navodi kao jedna od osnovnih pravnih postavki modernih društava, gotovo svaki dan svjedočimo moralno i pravno neodgovarajućem tretmanu govornika određenih varijeteta – bilo jezika ili dijalekata.

Europska Unija (EU) kao multietnička tvorevina nastoji u svakome pogledu promovirati multijezičnost kao jednu od svojih temeljnih postavki. Unatoč tome, u lingvističkim se krugovima pojavio termin ‘četvrti svijet’ kako bi se označile sve one autohtone europske manjine koje su kontrolirane od strane nekih moćnijih skupina koje se u vrlo maloj ili pak ni u kojoj mjeri ne zalažu za njihove interese, čak zanemarujući i temeljna ljudska i građanska prava kojima je ishodište u odabiru jezika.⁸

Osobito je važno upozoriti na poseban status koji danas u Europi, ali i cijelome svijetu, ima engleski jezik. Engleski je danas na globalnoj razini daleko najvažniji jezik u komunikaciji, svojevrsna *lingua franca*, a uz to kako u političko-gospodarskim, tako i u kulturnim okvirima, jezik prestiža. Zanimljivo je usporediti društva kao što je primjerice australsko, gdje je izumiranje manjinskih aboridžinskih jezika i prevladavanje engleskoga izravna posljedica ekstremne nestabilnosti bilingvalne situacije, s primjerom EU, gdje se zakonskom zaštitom (u najmanju ruku deklarativno) štiti opstanak manjinskih jezika, te garantiranjem

⁸ Prema: Romaine, 2000, 34.

prava i oblikovanje identiteta njihovih govornika temeljem vlastita jezika, što na prvi pogled jasno ukazuje na stabilnu višejezičnu situaciju. Ipak, u EU engleski jezik istovremeno postaje dominantan u komunikaciji unutar vrhovnih institucija i među vrhovnim tijelima, pa čak i u ostalim područjima javne komunikacije, kao što je npr. znanost. Oba primjera govore u prilog rastućem prestižu engleskoga na globalnoj razini, prema ekstremnim interpretacijama skeptika čak i naštrb nekoliko tisuća 'manjinskih' jezika, što bi lako moglo dovesti do zaključka da engleski polako, ali sigurno ulazi u verbalni repertoar pojedinca bilo kao njegov jedini i obvezni, ili pak fakultativni, no u svakome slučaju vrlo važan, te za uspon na socijalnoj stratifikacijskoj ljestvici, neizostavan dio.

Nadalje, otvoreno ostaje pitanje hoće li EU uspjeti prevladati paradoks koji proizlazi iz odnosa komunikacijske i simboličke funkcije jezika, te pod devizom multijezičnosti kao jedne od temeljnih postavki gospodarsko-političke unije osigurati nužan i dostojan opstanak jezične raznolikosti unutar svojih teritorijalnih granica.

VIŠEJEZIČNOST KAO DRUŠTVENA POJAVA

U proučavanju višejezičnosti suočavamo se s već navedenim terminološkim problemom definiranja jezika. Iako je u ovome radu odabran onaj prema kojemu jezik predstavlja lingvistički entitet koji neka etnička skupina upotrebljava kao jedno od svojih primarnih, najznačajnijih identifikacijskih obilježja, tj. onaj koji ona doživljava kao jedan od simbola vlastite opstojnosti, kao element posebnosti i razgraničenja od neke većinske ili nekolicine manjinskih etničkih skupina, prilikom sastavljanja popisa jezika svijeta nailazi se na širok opseg problema motiviranih raznolikošću i kompleksnošću društvenih odnosa i struktura, odnosno ustroja društva. Ono što se nalazi u temelju svake klasifikacije, bez obzira na prirodu samog problema, jest stav (najčešće) jedne od skupina u društvu prema nekome konkretnom varijetetu. Drugim riječima, definiranje društva višejezičnim usko je vezano uz pridavanje statusa jezika nekome od postojećih varijeteta.

Sociolingvistička istraživanja pokazala su da se jednojezične zajednice pojavljuju zapravo vrlo rijetko, a jednojezične države još su rjeđe. Tako se unutar društava, koja se naizgled doimaju jezično homogenima, kao što je primjerice japansko društvo, zapravo pojavljuju i manjinske jezične skupine, kao što je to u navedenome primjeru Japana slučaj s pripadnicima autohtonoga Ainu naroda ili pak s korejskom nacionalnom manjinom.⁹

⁹Spolsky, 1998, 51.

S obzirom na to da se jezik nalazi u uzajamnoj i uskoj vezi s društvenom zajednicom, te da svaka od pojedinih varijacija u njegovoj upotrebi, tj. svaki od pojedinih varijeteta ima svoju karakterističnu ulogu u socijalizaciji i povezan je s nekim tipom socijalne stratifikacije i tako biva (ne)izravno povezan i s raspodjelom moći i društvenog utjecaja te sudjeluje i u oblikovanju identiteta pojedinca i/ili čitave skupine, ne čudi činjenica da se velik broj suvremenih zemalja eksplicitno ili implicitno bavi pitanjem jezika u svojoj zajednici. Iako se velik broj država svijeta izjašnjava kao jednojezično društvo, stvarna se slika u manjoj ili većoj mjeri gotovo uvijek razlikuje od ovakve deklarativne.

Prema podacima iz 2000. godine, 25 od ukupno 36 europskih zemalja službeno je jednojezično.¹⁰ Tako se, primjerice, i Francuska službeno deklarira kao jednojezična zemlja. Bilingvalni su govornici samo i isključivo oni pojedinci koji se koriste dvama nacionalnim jezicima, kao što je to npr. slučaj s nekim stanovnicima Strasbourga i ostalih naselja pokrajine Alsace koja se nalazi u graničnome području s Njemačkom. Istovremeno, govornike bretonskoga (ogranka keltske porodice indoeuropskih jezika¹¹) u Francuskoj se ne smatra bilingvalnima, iako je u repertoaru svakoga od njih, otprilike u jednakoj mjeri kao materinji bretonski, zastupljen i francuski jezik.¹² Jedina razlika između prvoga i drugoga navedenog primjera jest razlika u statusu dodijeljenome svakomu od pojedinih varijeteta: iako se prema genetskome kriteriju, s poredbeno-povijesnog aspekta gledano, svaki od dotičnih varijeteta ubraja u zasebnu jezičnu porodicu, bretonski jezik, za razliku od njemačkoga i francuskoga, nema nigdje u svijetu status nacionalnoga jezika, pa se stoga ni govornik koji je istovremeno kompetentan u bretonskom i francuskom ondje ne smatra bilingvalnim.

U suvremenima bi, i u pravnome smislu razvijenim demokratskim društvima, trebalo biti pravilo da se pri određivanju statusa određenoga varijeteta uvijek za mišljenje pita govornike konkretne jezične zajednice, a potom se, sukladno njihovu izjašnjenju, uspostavi status varijeteta, odnosno konkretno status jezika.

Do višejezičnosti najčešće dolazi u uvjetima kulturno-jezičnih kontakata, a Švicarska je jedan od najpoznatijih i najupečatljivijih primjera kako se višejezičnost u društvu može razviti temeljem *političkoga ujedinjavanja*. Ovaj primjer jako dobro ilustrira kako jedna politička tvorevina nastala ujedinjavanjem pojedina-

¹⁰ Romaine, 2000, 34.

¹¹ Matasović, 2001.

¹² Romaine, 2000, 41.

čnih, samostalnih teritorijalnih i jezično autonomnih jedinica (u ovome slučaju dvadeset i šest kantona, s govornicima načelno podijeljenima u četiri velike jezične zajednice: njemačku, francusku, talijansku i retoromansku), te uspostavom specifične jezične politike na državnoj razini u korist svake od ujedinjenih jezičnih zajednica, višejezičnost može uzdići do nacionalnoga simbola i ugraditi je u same temelje konfederativnog ustrojstva.¹³

No ravnopravnost jezika (ponekad i njima pripadajućih zajednica govornika) ne mora biti, dapače i nije, česta popratna pojava ujedinjavanja. Tako su se primjerice keltski jezici (velški, škotski) i njihovi govornici tijekom srednjovjekovnih ujedinjavanja britanskog otočja našli u nezavidnome položaju zbog raširenoga prestiža engleskoga, germanskog jezika koji se otočjem prvotno proširio tijekom *osvajачkih pohoda*.¹⁴ Iako ovaj način nije jedan od najstarije potvrđenih načina nastanka višejezičnoga društva, političko se ujedinjavanje ipak može ubrojiti u svezremenske pojave koje prate funkcioniranje i razvoj društava. Jedan od najčešćih i najznačajnijih pokretača nastanka i razvoja višejezičnosti u društvu nedvojbeno su *migracije*.

BILINGVIZAM I DIGLOSIJA

Kontakt među kulturama vrlo se često odražava i na jezičnoj razini. Diversifikacija repertoara, odnosno razlikovanje dvaju ili više varijeteta pojava je koja se može manifestirati, pa prema tome i proučavati, na razini pojedinca ili društva.

Svaki čovjek tijekom svojeg života u osnovi nauči i može razlikovati više od jednoga varijeteta jezične zajednice u kojoj živi. Čak i oni govornici koji poznaju samo jedan jezik u tradicionalnome smislu te riječi¹⁵ sposobni su, u većoj ili manjoj mjeri, razlikovati stilske i ostale varijacije u njegovoj svakodnevnoj upotrebi. No sve učestalija pojava u suvremenome društvu jest obogaćivanje verbalnoga repertoara barem još jednim (stranim) jezikom. Ako se migracije uzmu kao najčešći oblik nastanka suvremenoga bilingvizma, u slučaju da se individualni bilingvizam (rjeđe čak i multilingvizam) održi te ga nastave njegovati i buduće generacije govornika, on će vrlo vjerojatno prerasti u stabilni socijetalni bilingvizam. Ukoliko obrasce ponašanja, vrijednosti i stavove karakteristične za svaki od konkretnih jezika temeljem kojih se multilingvizam definira, govornici prihvate

¹³ McRae, 1998.

¹⁴ Fortson, 2004, 274.

¹⁵ Usp.: poglavlja *Varijetet* i *Verbalni repertoar*.

kao komplementarne i kulturno legitimne, tj. ukoliko jezični varijeteti postanu funkcionalno izdiferencirani te u upotrebi jasno i strogo razgraničeni, može se govoriti o pojavi diglosije.¹⁶

Definicije bilingvizma variraju ovisno o pristupu fenomenu te o određivanju stupnja jezične kompetencije u odnosu prema realizaciji pojedinih elemenata jezične upotrebe. Najjednostavnija i vrlo općenita definicija opisuje dvojezičnoga pojedinca kao govornika koji posjeduje bilo kakvu funkcionalnu sposobnost u korištenju nekoga drugog jezika (uz njegov materinji, tj. prvi jezik).¹⁷ Prema Haugenu, bilingvizam počinje onoga trenutka kada je govornik jednog jezika u potpunosti sposoban proizvoditi značenjski potpune izraze nekoga drugog jezika. Dieboldovo je mišljenje da se početak bilingvizma može utvrditi “...*već onda kada govornik počinje razumijevati izraze u nekome drugom jeziku, a da i nije sposoban sam ih proizvoditi.*”¹⁸ Većina stručnjaka koji se ovom pojavom bave uglavnom se slaže s tvrdnjom da postoje različiti stupnjevi bilingvizma koji se razlikuju od osobe do osobe.

Kombinacijom pristupa, odnosno njihovom organizacijom s obzirom na stupanj relevantnosti, dolazi se do konačnoga i vrlo kompleksnog rezultata. Jedan od pristupa tiče se procjene kompetentnosti govornika u četirima osnovnim vještinama. To su vještine razumijevanja ili recepcije – slušanje i čitanje, te vještine proizvodnje ili produkcije – govorenje i pisanje. Također se može usredotočiti i na izvedbu internih govornih funkcija (brojenje, računanje, snovi, molitva), ili se pak orijentirati na kompetentnost u okviru pojedinih domena eksternoga jezičnog ponašanja. Ovaj posljednji primjer rezultira razlikovanjem dvojezičnih pojedinaca ovisno o tome u koliko domena i na koji način oni upotrebljavaju svaki od jezika iz svojeg repertoara u interakciji s okolinom, odnosno dolazi li, i u kojoj mjeri, do međusobnoga preklapanja pojedinih domena. Kod dvojezičnih se pojedinaca najčešće je riječ o razlikovanju između dviju osnovnih domena: dom – obrazovna ustanova, odnosno dom – posao.¹⁹ Pojam *uravnoteženi bilingvizam*²⁰ podrazumijeva vrlo visok stupanj kompetencije u obama jezicima, odnosno vrlo razvijenu sposobnost njihove gramatički i značenjski korek-

¹⁶ Fishman, 1978, 118.

¹⁷ Spolsky, 1998, 45.

¹⁸ Prema: Spolsky, 1998, 97.

¹⁹ Fishman, 1978, 129.

²⁰ Eng. *balanced bilingualism*.

ne upotrebe u velikome broju domena. No takav je oblik višejezičnosti iznimno rijetka pojava u društvu.²¹

Za razliku od bilingvizma, koji se najčešće upotrebljava u opisivanju individualne višejezične sposobnosti, *diglosija* je fenomen koji se pojavljuje i proučava isključivo na razini društva kao cjeline. Jedna bitna razlika između obiju pojava, osim već navedene distinkcije individualno – društveno, jest ta da je upotreba svakoga od varijeteta kod diglosije strogo i funkcionalno definirana, tj. ograničena na međusobno različite domene upotrebe. Diglosijski koncept u pravilu predstavlja stabilnu jezičnu situaciju.

Diglosijski koncept prema kojem ovaj fenomen obuhvaća isključivo varijetete jednog te istog jezika ili eventualno genetski vrlo bliskih jezika razvio je Joshua A. Fishman koji diglosiju postavlja u odnos suprotnosti s bilingvizmom, individualnim slučajem višejezičnosti, a pojam primjenjuje i na ona društva gdje postoji funkcionalno razlikovanje dvaju jezika koji nisu nužno genetski srodni. (Na primjer, u Paragvaju se španjolski kao tzv. H-varijetet koristi u pismu i u ostalim vidovima formalne komunikacije, a vernakular *guaraní*, genetski nesrodan indijanski jezik, koristi se kao tzv. L-varijetet,²² dakle u svakodnevnoj komunikaciji okarakteriziranoj prisnošću sugovornika).²³ Odnos diglosije i bilingvizma Fishman je prikazao četverostrukim modelom sa svim oblicima međusobnih kombinacija, a kao alternativu njegovu četverostranom prikazu, sredinom '80-ih godina prošloga stoljeća lingvisti Lüdy i Py (1984) predložili su model prema kojemu se između dviju krajnjih točaka – bilingvizma bez diglosije i diglosije bez bilingvizma – smješta čitav niz mogućih međusobnih konstelacija tih dvaju oblika višejezičnosti.²⁴

Višejezično-diglosijska situacija postaje znatno složenija ukoliko se u nekoj jezičnoj zajednici upotrebljavaju više od dva varijeteta, odnosno jezika, od kojih svakome može biti dodijeljen status H-varijeteta ili status L-varijeteta. Zahvaljujući bogatoj kolonijalnoj prošlosti te višestrukim društvenim i kulturno-jezičnim kontaktima, afrički kontinent upravo obiluje jezičnim zajednicama koje karakterizira *triglosija*. Klasični je primjer jezična slika Tunisa gdje francu-

²¹ Spolsky, 1998, 45.

²² Eng. *high* 'visok', upućuje na prestižni varijetet, varijetet u sferi javne i formalne komunikacije; eng. *low* 'nizak', upućuje na varijetet u sferi privatne i neformalne komunikacije.

²³ Prema: Riehl, 2004, 17.

²⁴ Ibidem.

ski i klasični arapski imaju oba status H-varijeteta, a magrepski, odnosno tuniški arapski vernakular koristi se kao L-varijetet. Iako je zamislivo da u triglosijskim društvima oba H-varijeteta imaju jednak prestiž, u stvarnosti se često događa da je jedan H-varijetet pretpostavljen drugome. Tako je, primjerice, u navedenoj tuniškoj situaciji francuski jezik u prostoru javne komunikacije dominantan u odnosu prema klasičnome arapskom.²⁵ Funkcionalno raslojavanje repertoara ponekad obuhvaća i više od tri jezika. Na taj način nastaju izuzetno složene komunikacijske matrice koje su ustvari odraz krajnje isprepletene mreže društvenih odnosa. U takvim situacijama, naravno, neizbježno dolazi do asimetričnoga preklapanja domena, a zbog krajnje intenzivnoga jezičnog kontakta često se pojavljuje i *code-switching*.²⁶

INDIVIDUALNA, INSTITUCIONALNA I TERITORIJALNA VIŠEJEZIČNOST

Ovisno o broju govornika i području na kojemu oni specifičnošću svojega repertoara utječu na obrasce jezične komunikacije karakteristične za konkretnu jezičnu zajednicu, međusobno se razlikuju individualna, institucionalna i teritorijalna višejezičnost.²⁷ Jasna diferencijacija i potpuna razdvojenost jednoga oblika od drugoga vrlo je rijetka pojava. Tako teritorijalna višejezičnost, primjerice, u vrlo velikome broju slučajeva stoji u uskoj i uzajamnoj vezi s individualnom višejezičnošću.

Individualna višejezičnost definira se prvenstveno s obzirom na raslojenost verbalnog repertoara pojedinca. Dva su osnovna principa u ovladavanju jezicima koja za posljedicu imaju ovakvo stanje. Jedan je od njih istovremeno usvajanje²⁸ dvaju jezika, odnosno dvaju paralelnih, međusobno različitih jezičnih sustava na temelju čega se izgrađuje vlastiti karakteristični sustav u kojemu se svakome značenju pridružuju dvije fonološke realizacije,²⁹ odnosno prema de Saussureovoj terminologiji, jednome označeniku/sadržaju pridružena su dva označitelja/izraza.³⁰ Od

²⁵ Prema Riehl, 2004, 19.

²⁶ Prema Romaine, 2000, 49.

²⁷ Riehl, 2004.

²⁸ Eng. *language acquisition*.

²⁹ Titone, 1977.

³⁰ Ovakav koncept može biti problematičan ukoliko ga tumačimo strogo u okviru de Saussureova strukturalizma budući da tu veza između označena (*signifié*) i označitelja (*signifiant*) proizlazi iz njihova međusobnog odnosa, te odnosa prema ostalim elementima isključivo unutar svakoga kao sustav specifično ustrojenoga konkretnog jezika.

istovremena usvajanja dvaju jezika u suvremenim je društvima mnogo učestalija pojava - učenje jezika. Učenje jezika³¹ podrazumijeva svjesno ovladavanje drugim (za razliku od prvoga, materinjeg) ili stranim jezikom i ono je uglavnom institucionalizirano, tj. odvija se u procesu organizirane nastave. Ovakvo ovladavanje jezikom rezultira pojavom da dvojezični pojedinac u različitim situacijama izabire između dvaju međusobno odvojenih sustava, odnosno razvija svojevrsni koordinirani bilingvizam. Ervin-Osgoodova (1954) distinkcija *složeni – koordinirani bilingvizam*, kao i s njome povezano Krashenovo (1988) razlikovanje između usvajanja i učenja jezika često su kritizirani, pri čemu se kao jedni od glavnih protuargumenata navode primjeri djece imigranata, koja jezik zemlje u koju su došla uče i neposredno iz zajednice, ali i organizirano u školi.³²

Ovladavanje dvama jezicima (ili čak više njih) vrlo je kompleksan proces, i to ne samo na jezičnoj razini, već i s obzirom na konstruiranje identiteta pojedinca, uspostavljanje odnosa s okolinom te s obzirom na usvajanje više ili manje konvencionalnih društvenih pravila unutar neke zajednice.

Institucionalnom višejezičnošću naziva se istovremena prisutnost dvaju jezika u upravnim tijelima gradova, okruga i drugih teritorijalnih jedinica, ali i pojedinih organizacija koje za odnose s javnošću, odnosno s korisnicima usluga koje one nude, koriste više od jednoga jezika. Ovakvi slučajevi karakteriziraju teritorijalno višejezične države i međunarodne organizacije kao što su npr. Ujedinjeni narodi ili Europski parlament.

Pojam *teritorijalna višejezičnost* odnosi se na ona društva u kojima je jezična stratifikacija usko povezana s teritorijalnom rasprostranjenošću pojedinačnih jezičnih zajednica. Belgija je (kao i Švicarska) tradicionalni primjer višejezične države koja je ustrojena prema principu teritorijalnosti. Uvjet višejezičnosti je ispunjen ukoliko se društvo sastoji od dviju ili više jezičnih zajednica od kojih svaka nastanjuje zasebno područje. Njihovi članovi ne moraju pritom nužno i sami biti dvojezični ili višejezični.

Najveći broj službeno višejezičnih zemalja čine one zemlje u kojima je jezična stratifikacija funkcionalno uvjetovana, gdje se diferencijacija varijeteta ne zasniva na njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti, već ovisi o prihvatljivosti upotrebe u konkretnim situacijama. Takve su zajednice (npr. većina afričkih društava) zapravo diglosijske.

³¹ Eng. *language learning*.

³² Riehl, 2004, 64.

U analizi teritorijalne višejezičnosti u okvirima društava europskoga kontinenta nailazi se na problem tehničke prirode. Naime, većina europskih zemalja samo je jednome jeziku dodijelila status službenoga,³³ a na teritoriju takvih deklarativno jednojezičnih država često postoji zapravo čitav niz manjinskih jezičnih skupina (kao što je slučaj npr. u Italiji s govornicima ladino jezika). Prema posljednjim podacima Europske Unije takvih je manjina na europskome kontinentu šezdesetak³⁴ (npr. Škoti i Velšani koji ulaze u sastav Ujedinjenoga Kraljevstva, Baski koji su kao jedinstven narod razdijeljeni državnim granicama Francuske i Španjolske, ili pak Sami u Skandinaviji koji danas žive na prostoru čak triju modernih država-nacija: Finske, Švedske i Norveške). Ovisno o vremenu naseljavanja određenoga teritorija, odnosno periodu koji je neka jezična manjina ondje provela, razlikujemo autohtone manjine koje uglavnom čine govornici stalno naseljeni na nekome području koji ondje imaju status višestoljetnih starosjedilaca ili su pak onamo na više ili manje prisilan način stigli prije stotinjak ili više godina (kao ratni izbjeglice ili u masovnim migracijskim valovima uzrokovanim neimaštinom ili bolestima), te alohtone manjine, čiji je sveukupni boravak u konkretnoj zajednici znatno kraći.

Višejezična društva, neovisno o tome prema kojim ih se kriterijima klasificira, nesumnjivo su odraz specifične socijalne stratifikacije. Izbor određenoga varijeteta u određenoj situaciji uvijek je motiviran načinom na koji je neko društvo ustrojeno, i na koji ono funkcionira, ali i govornikovom ličnošću, njegovim željama i namjerama. Potpuno neovisno o tome radi li se o bilingvalno ili diglosijski ustrojenome društvu, je li neka zajednica karakterizirana individualnom, institucionalnom ili teritorijalnom višejezičnošću, ili pak nekom od njihovih kombinacija, neosporna je povezanost i uzajamni utjecaj jezika, odnosno pripadajućih varijeteta i cjeline društva, odnosno po jedinaca koji ga čine.

OSOBN I DRUŠTVENI IDENTITET

Identitet se može definirati kao ukupnost činjenica koje služe tome da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge. Drugim riječima, kompleksnost ličnosti pojedinca izražena njegovim identitetom izgrađuje se i definira u odnosu s okolinom. Ono što jednog čovjeka čini različitim od sviju drugih nije samo specifična kombinacija njegovih karakternih osobina, nego i vrsta te učestalost kontakata u koje

³³ Usp.: poglavlje *Varijetet*.

³⁴ <http://ec.europa.eu>.

on ulazi s drugim pojedincima, odnosno s čitavim društvenim skupinama. Dakle u kompleksnosti se identiteta mogu raspoznati oni elementi koji ukazuju na postojanje osjećaja jedinstvenosti i relativne autonomnosti svake ljudske jedinice, svake osobe, a time posljedično i na njihovu međusobnu distinkciju. Na taj je način oblikovan osobni identitet.

No jezik ne samo da pridonosi formiranju osobnog identiteta, već poprima važnu ulogu i u formiranju društvenoga. Naime, svaki je čovjek definiran i svojom pripadnošću određenim skupinama u društvu. Svoju pripadnost nekoj rasnoj, vjerskoj, društveno-hijerarhijskoj, etničkoj, nacionalnoj ili pak jezičnoj zajednici svaki pojedinac ističe tipičnim obrascima ponašanja. On, dakle, u vidu svojega društvenog identiteta izražava solidarnost s ostalim članovima zajednice ili njezino razgraničenje u odnosu prema drugim zajednicama koje se prema nekome kriteriju od dotične razlikuju. S obzirom na to da je svatko od nas član više zajednica unutar društva, neizbježna je pojava da ovisno o situaciji, ali i sugovorniku, mijenjamo i relevantnost pojedinih čimbenika koji sudjeluju u konstruiranju našega vlastitog identiteta. Tako prema teoriji Le Pagea i Tabouret-Kellera (1985) čovjek u svakoj govornoj situaciji nastoji pronaći odgovarajuću ulogu i na taj način trenutno konstruirati vlastiti identitet. Ta su nastojanja, prema kojima se pojedinačni identiteti oblikuju u jezičnim interakcijama, objašnjena kao *acts of identity*.³⁵ Ovakvim se pristupom odnosu jezika i identiteta otvaraju ključna pitanja – u kojoj je mjeri jezik uključen u socijalizaciju, na koji način utječe na uspostavljanje odnosa i oblikovanje identiteta bilingvalnih govornika, odnosno identiteta govornika u formalno višejezičnim društvima.

IDENTITET BILINGVALNOG POJEDINCA

Proces socijalizacije kod djece koja odrastaju dvojezično složeniji je utoliko što ona, usvajajući dva različita varijeteta, tj. jezika, istovremeno usvajaju i dva manje ili više različita skupa društvenih normi i vrijednosti. Ona ne samo da moraju precizno registrirati razlike te održati dva jezična i društveno-vrijednosna sustava odvojenima, već moraju naučiti i s kojim se osobama komunicira na kojemu jeziku, te jesu li, i s kojim su posljedicama po društvene odnose, dozvoljena prebacivanja između dvaju sustava, odnosno miješanje njihovih elemenata. Svaki bilingvalni govornik trebao bi u svakome trenutku moći i znati procijeniti situacijsku relevantnost komunikacijsko-pragmatičkih elemenata obaju sustava, te

³⁵ Prema: Riehl, 2004.

sukladno tome izabrati jedan od njih ili se odlučiti za njihovo međusobno kombiniranje. Ponekad se događa da bilingvalni govornik ni u jednome od jezika nije potpuno kompetentan. Stoga se uz termin bilingvizam u suvremenim lingvističkim krugovima pojavljuje i termin *dvostruki semilingvalizam* ili dvostruka polujezičnost³⁶ kojim se ukazuje na pojavu nepotpune kompetencije u obama jezicima, što se doživljava kao svojevrsan jezični hendikep. Ovakvo je stanje rezultat međudjelovanja većega broja socio-kulturnih čimbenika u koje se primjerice ubraja davnije prvenstva nekome od jezika s obzirom na njegov prestiž u svakodnevnoj komunikaciji ili pak afektivno obojeni stavovi prema jednome ili obama jezicima (npr. podržavanje i/ili antipatija, što je često motivirano razlozima koji su usko vezani uz povijest pojedinoga naroda, odnosno pojedine zajednice unutar nekoga društva). No problem metodološko-terminološke prirode koji se ovdje nameće jest gdje i kako, temeljem kojih kriterija, povući virtualnu granicu između nepotpunog i potpunog bilingvizma. Očito je, dakle, da postoje različiti stupnjevi bilingvizma te se stoga sposobnost svakoga pojedinca koji u bilo kojoj mjeri vlada dvama, bilo usvojenim ili naučenim jezicima³⁷, koristeći ih u svakodnevnoj komunikaciji, definira kao bilingvizam. Izbor pojedinoga jezika kod bilingvalnih govornika nikada nije motiviran samo određenim temama i/ili mjestom i situacijom, već u velikoj mjeri ovisi i o predodžbama oblikovanja vlastitog identiteta te ulogama koje su s tim identitetom, odnosno situacijski uvjetovanim identitetima, u izravnoj vezi. Možemo reći i da svaki od jezika, odnosno svaka od međusobnih kombinacija njihovih, odvojenim sustavima jasno razgraničenih elemenata, za bilingvalnoga govornika poprima obličje svojevrsne virtualne krinke te on, ovisno o situaciji, svaki puta iz svoje kolekcije bira svojevolsno upravo onu krinku uz pomoć koje trenutno može promijeniti vlastiti identitet i na taj način uspostaviti specifičan odnos s okolinom.

ETNIČKI IDENTITET I JEZIK

Etnička skupina pojam je koji su lingvisti preuzeli iz područja sociologije i antropologije kako bi označili plemena, narode i nacije čije kvalitativne razlike proizlaze iz stupnja njihova gospodarskog, političkog i kulturnog razvoja.³⁸ Od samoga početka politizacije europskoga kontinenta vezane uz građanske pokrete i buduće nacionalne svijesti, jezik se pojavljuje kao vrlo važan čimbenik u oblikovanju

³⁶ Eng. *double semilingualism*, (Riehl, 2004), njem. Doppelte Halbsprachigkeit.

³⁷ Usp.: poglavlje Individualna, institucionalna i teritorijalna višejezičnost.

³⁸ Škiljan, 1988, 32.

nacionalnoga, državnoga i kulturnog identiteta. Pritom se u pravilu radi o materinjem jeziku neke društvene skupine koji se podvrgava procesu standardizacije u svrhu jedinstvene javne komunikacije, te mu se istovremeno pripisuje simbolička vrijednost. Tako jezik postaje oznakom ne samo nacionalne već i prvenstveno etničke pripadnosti. Stoga ne iznenađuje činjenica da jezik temeljem svoje simboličke funkcije spada među najvažnije čimbenike oblikovanja etničkog identiteta. Iako je prvotna ideja bila da se državne granice povuku na taj način da se unutar njih nađu isključivo jednojezične nacije, situacija kojoj svjedočimo danas u Europi, ali i diljem svijeta, govori o tome da su takvi pokušaji uglavnom neuspješni. U kontekstu relativno uspješne realizacije takve ideje, gdje je između jedne države, jednoga jezika i jedne nacije uspostavljen znak jednakosti, često se kao tipičan primjer spominje Island. U stvarnosti su mnogo češći modeli kojima se prikazuju najraznovrsniji odnosi između (u međuvremenu reduciranoga) dvostranog odnosa nacije, odnosno etničke skupine, i jezika. Hipotetski je moguće utvrditi tri osnovna odnosa između etničkih skupina i jezika kojim(a) se one u svakodnevnom govornim situacijama služe. Tako se jedna etnička zajednica u svrhu unutargrupne komunikacije može odlučiti za isključivo jedan jezik, a to je onda redovito materinji jezik njenih pripadnika. Zamisliva je, a u stvarnosti i dobro potvrđena, situacija kada se nekoliko etničkih skupina odluči za jedan te isti jezik, kao što je to primjerice slučaj s njemačkim jezikom koji je jezik svakodnevne komunikacije u nekoliko europskih država te je ondje, štoviše, uzdignut i na razinu službenoga (njemački se na popisu službenih jezika nalazi u Njemačkoj, Austriji, Liechtensteinu i Luxembourg, te Belgiji i Švicarskoj, a s nešto ograničenijim pravilima upotrebe, tj. kao regionalni jezik, priznat je u Italiji i Danskoj).³⁹ Odluka o jezičnom izboru jedne etničke skupine može obuhvatiti i nekoliko jezika što može imati za posljedicu, ovisno o organizaciji prostora javne komunikacije, nastanak različitih oblika poliglosijskih i plurilingvalnih društava. Oba oblika karakterizira raširena višejezičnost, s time da se poliglosijska društva izdvajaju time što je u njima došlo do funkcionalne raslojenosti repertoara, odnosno upotreba barem jednoga od varijeteta ograničena je na samo neke komunikacijske funkcije. U suvremenome je svijetu za svaki od navedenih odnosa moguće pronaći barem nekoliko primjera. Pri tome je svaki od njih svojevrsna potvrda činjenice da je veza između jezičnog izbora i etničkog identiteta, u čijem oblikovanju jezik igra vrlo važnu ulogu, nadasve složena i višestruko motivirana.

³⁹ www.ethnologue.com.

Svaka je etnička skupina, bez obzira na strukturno-funkcionalnu kompleksnost zajednice temeljem stupnja gospodarskoga, političkoga ili kulturnog razvoja, zaseban entitet koji se od svih ostalih razlikuje skupom obilježja koja se uobičajeno nazivaju *etnicitetom*⁴⁰. U definiranju etniciteta neke skupine moraju se dakle, u obzir uzeti sva ona obilježja kojima se pripadnik te skupine razlikuje od pripadnika svih ostalih skupina, i to iz njegove vlastite perspektive, ali i iz perspektiva svih onih čiji je identitet određen pripadnošću nekoj drugoj etničkoj skupini. Razumljivo je da je svaki pokušaj da se uspostavi barem jedan skup takvih obilježja u najmanju ruku vrlo zahtjevan i težak, a vrlo često, zbog kompleksnosti čimbenika koji su utjecali te neprekidno i dalje utječu na njegovo oblikovanje, ne vodi do zadovoljavajućega rješenja. Koliki bi problem pak predstavljalo nastojanje da se uspostavi zajednički, konačan skup obilježja koji bi bio jedinstven za svaki etnicitet, odnosno svaku etničku skupinu, nadasve je teško i zamisliti, a kamoli zamisao i realizirati. Na kraju krajeva, takvo bi generaliziranje zapravo dokinulo osnovnu postavku o jedinstvenosti i autonomnosti svake od postojećih etničkih skupina.

Jezik se, odnosno jezični izbor, može protumačiti kao jedan od bitnih elemenata, možda čak i središnji, u oblikovanju etničkog identiteta. U nastojanju da se pojasni na koji način izbor jednoga ili više konkretnih jezika utječe na oblikovanje identiteta, moguće je ponovno posegnuti za strukturalističkim temeljima koje je početkom 20. stoljeća definirao de Saussure. Naime, unutar jezika kao sustava arbitrarno je uspostavljena veza između označitelja i označenika, te je upravo kao takva ona i društveno normirana, što čini preduvjet stalne mogućnosti komunikacije unutar nekoga društva. Tako jezik zapravo biva društvenim proizvodom i sudjeluje u oblikovanju kolektivnoga identiteta čiji je jedan od vidova i etnički identitet. Svaka se etnička zajednica, upravo kao i jezična, sastoji od pojedinaca koji kroz individualne govorne realizacije uspostavljaju odnose s drugim govornicima konkretne zajednice, te 'potvrdu odnosa traže u institucionalnom poretku'⁴¹. Institucionalni poredak predstavlja konvencionalno uređen apstraktni sustav elemenata iz kojega svaki od govornika tijekom konkretnoga govornog čina izvlači one dijelove koji su mu trenutno potrebni u oblikovanju identiteta. Budući da je organizacija sustava isključivo simboličke prirode, zaključak je jednostavan: uspostavljanje etničkog identiteta uz pomoć jezika u svojoj je osnovi također simboličko.

⁴⁰ Prema: Škiljan, 2002.

⁴¹ Škiljan, 2002, 146.

Jezične zajednice u svoj svojoj raznolikosti, zapravo, svaka na svoj način, dodjeljuju jezicima u svakodnevnoj komunikaciji različita simbolička značenja⁴² na temelju kojih se potom oblikuje njihov identitet. Nekoliko je načina na koje se dodjeljuje simboličko značenje jeziku⁴³, a jedan od njih jest i njegovim *totemiziranjem*. Naime, naširoko je prihvaćeno mišljenje da je jezik jedan od temeljnih simbola identiteta pa ga neki narodi upravo iz toga razloga koriste u svrhu ponovnog izgrađivanja nekoć nestaloga identiteta. To je slučaj, na primjer, s oživljavanjem irskoga koji se povećanjem broja domena upotrebe nastoji spasiti od izumiranja, a na taj bi način irski jezik u konačnici poslužio i u oblikovanju etničkoga identiteta stanovnika Irske. *Reifikacija*, tj. opredmećivanje odnosi se na proces zapisivanja, normiranja i kodificiranja manjinskih varijeteta. Tako varijeteti koje se do nekog trenutka smatralo dijalektima dobivaju status 'samostalnih' manjinskih jezika, te kao takvi uvelike doprinose formiranju jednog novog identiteta, identiteta manjinske jezične skupine.

Pridavanje imena jednome od hotimično izabраниh varijeteta nekoga dijalekatskog kontinuuma vrlo je čest primjer dodjeljivanja simboličkoga značenja jezicima afričkog kontinenta. Tako su kršćanski misionari na području Južne Afrike, tražeći prikladan varijetet na koji bi za domorodačko stanovništvo preveli Bibliju, hotimično izabrali jedan koji su označili kao središnji bantu varijetet. Na taj je način varijetet *shona* postao vodeći varijetet, odnosno jezik s izraženom simboličkom funkcijom za sve govornike konkretnoga južnoafričkoga dijalekatskog kontinuuma.

IDENTITET U VIŠEJEZIČNIM I POLIGLOSIJSKIM DRUŠTVIMA

Govori li se o višejezičnim društvima, obično se misli na ona društva gdje se u svakodnevnoj komunikaciji upotrebljavaju dva ili više jezika. Dakle, društva su uobičajeno plurilingvalna i poliglosijska, ali moguć je još jedan model: polimolingvalni⁴⁴. Dok prva dva modela podrazumijevaju supostojanje barem dvaju jezika unutar neke društvene zajednice čiji članovi ne moraju biti (a često niti nisu) jednakomjerno kompetentni u svim dotičnim jezicima, trećim je predstavljen savez nekoliko isključivo monolingvalnih jezičnih zajednica ujedinjenih npr. prema gospodarsko-političkim kriterijima. Te su zajednice međusobno teritori-

⁴² Prema: Riehl 2004, 146.

⁴³ Klasifikacija prema: Riehl, 2004.

⁴⁴ Klasifikacija prema: Škiljan, 1998.

jalno odijeljene, a njihove se komunikacijske potrebe gotovo beziznimno ograničavaju na unutargrupne kontakte. Važno je naglasiti da je u stvarnosti gotovo nemoguće naići na "čisti" i jasno razgraničen primjer bilo kojega od ovih triju modela, već je u takvim zajednicama redovito riječ o kombiniranim stanjima u kojima jedan od modela prevladava. No bez obzira na dominantan model, u svakoj od njih komunikacijske potrebe zajednice neizostavno nameću situacijski uvjetovan izbor jezika, koji ponekad može dodatno biti i funkcionalno motiviran, što se potom na različite načine odražava u brojnim aspektima života pojedinačnoga govornika i društva u cjelini.

U onom trenutku kada se unutar neke zajednice eksplicitno utvrde i reguliraju, odnosno prešutnim dogovorom uspostave pravila upotrebe pojedinačnih varijeteta samo i isključivo u neka jasno i strogo definiranim komunikacijskim situacijama, odnosno domenama funkcioniranja društva, konstatiramo da je u konkretnome društvu nastupilo funkcionalno raslojavanje verbalnoga repertoara zajednice. Budući da je funkcionalno raslojavanje repertoara u izravnoj vezi s raspodjelom ekonomske i političke moći, ono za sobom neizbježno povlači i nastajanje potencijalno marginaliziranih društvenih skupina ili pojedinačnih govornika koji nisu u mogućnosti, ne uspijevaju ili ne žele ovladati varijetetom one skupine u čijim je redovima moć koncentrirana najvećim dijelom ili u potpunosti. U pozadini dodjeljivanja prestižnoga statusa jednom varijetetu, tzv. H-varijetetu, često se nalazi višestoljetna književna tradicija (npr. na sanskrtu) ili pak duga tradicija u izvođenju vjerskih obreda (npr. na klasičnome arapskom). Iz toga proizlazi i činjenica da je on znatno stabilniji u odnosu na L-varijetet, što zajedno s njegovom teritorijalno često vrlo raširenom, institucionaliziranom, normiranom i jedinstvenom upotrebom u svim pripadajućim domenama može u krajnjoj konsekvenciji služiti i u svrhe (ponovne) unifikacije nekad ranije izdiferencirane jezične zajednice. Budući da pristup svim formalnim institucijama pretpostavlja poznavanje prestižnoga varijeteta, što je i preduvjet uspona pojedinca na društvenoj hijerarhijskoj ljestvici, ne čudi činjenica da većina govornika L-varijeteta nastoji njime pod svaku cijenu u potpunosti ovladati.

Svaka poliglosijska situacija nesumnjivo ukazuje na postojanje nejednakosti unutar društva s obzirom na različite mogućnosti pristupa prestižnome jeziku. Svaki od govornika, a posebice onaj čiji materinji jezik ima status tzv. L-varijeteta, mora poznavati te vrlo pažljivo i primjereno birati pojedini varijetet kako ne bi prekršio pravila komunikacije, a time često i nepopravljivo pogriješio u uspo-

stavljanju odnosa s okolinom. Ponekad se poliglosijska situacija u tolikoj mjeri ustalila da može čak i drastično utjecati na stav govornika L-varijeteta koji, u želji za što uspješnijom integracijom u društvo, onaj varijetet koji se objektivno definira kao H-varijetet navode kao jedinu "pravu" verziju, često negirajući da uopće govore bilo kojim drugim jezikom.

Iako konkretni primjeri (Paragvaj, Peru)⁴⁵ potvrđuju neuspješnost pokušaja da se smanji razlika između dominantnih i nedominantnih varijeteta time što se povećao broj domena u kojima se koristi nedominantni, prošlost je zabilježila i nekoliko izuzetno uspješnih, kao što je npr. jedinstven primjer oživljavanja hebrejskoga u Izraelu, doduše s ciljem formiranja države-nacije kojoj će taj jezik biti jedan od simbola. Ondje je, dakle, upotreba hebrejskoga koji se dotad koristio isključivo kao jezik liturgijskih spisa, u okviru snažno ideološki utemeljenoga procesa vezanoga uz cionistički pokret i formiranje države Izrael između 1890. i 1914. godine proširena na sve ostale domene privatne i javne komunikacije, čime je hebrejski postao sredstvo oblikovanja identiteta svih pripadnika novostvorene države-nacije.

IDENTITET U PLURILINGVALNIM DRUŠTVIMA

Jezična je upotreba gotovo beziznimno rezultat međudjelovanja raznih čimbenika u prošlosti neke zajednice, među kojima su najbrojniji oni političke i/ili vjerske naravi. Razlike između pojedinih zajednica unutar nekoga društva koje se očituju razlikama u njihovoj jezičnoj upotrebi upadljivije su u onim društvima gdje se koriste međusobno tipološki i/ili genetski različiti varijeteti, tj. jezici. Višejezični znakovi na ulicama Jeruzalema izvrstan su primjer toga kako prvenstvo u izboru jezika može biti izravan pokazatelj političkih promjena koje su zahvatile neku zajednicu kroz povijest. Arapski, engleski i hebrejski međusobno su se tijekom prošloga stoljeća smjenjivali na prvom mjestu uličnih natpisa ovisno o jezičnoj skupini koja je u konkretnome trenutku vladala gradom. Trojezični su se znakovi u Jeruzalemu održali sve do danas: pri vrhu je hebrejski, zatim slijedi natpis na arapskome, a pri dnu je onaj na engleskome.

Dakle, plurilingvalna situacija u društvima može biti posljedica vjerske i/ili političke netrpeljivosti dviju ili više skupina, te služiti kao indikator njihove međusobne neravnopravnosti, pri čemu se govornici u svrhu vlastitoga prosperiteta odlučuju komunicirati na jeziku moćnije skupine ili opet taj jezik kategori-

⁴⁵ Usp.: poglavlje *Bilingvizam i diglosija*.

čki odbijaju kako bi naglasili svoju pripadnost određenoj vjerskoj, odnosno etničkoj skupini.

No višejezičnost zajednice ne mora nužno biti odraz neslaganja ili segregacije pojedinih skupina u društvu. Poznati 'švicarski model' u kojem je višejezičnost ukorporirana u same temelje države govori tome u prilog. Švicarska se nacija, naime, definira kao "nacija volje" (njem. *Willensnation*)⁴⁶, a više jezika koji su ravnopravno u upotrebi na razini Konfederacije samo su potvrda jedne takve ideje. Karakteristika je ovoga modela ustvari teritorijalna jednojezičnost, budući da je u 22 od ukupno 26 kantona samo jedan jezik službeni: ili njemački, ili francuski, ili talijanski.⁴⁷ Jezični izbor ovdje nema gotovo nikakvu ulogu u simboličkoj identifikaciji govornika kao pripadnika jedne nacije, nego se jezičnu raznolikost kao pojavu jednostavno doživljava bitnim državno-konstitutivnim elementom. Pritom valja spomenuti da u ovome i sličnim slučajevima plurilingvalna država nije stvorena kako bi prvenstveno promovirala višejezičnost, već kako bi garantirala legalnu polifunkcionalnu upotrebu za veći broj jezika u društvu, te ravnopravnost svih govornika kao pripadnika jedne nacije neovisno o njihovu jezičnom izboru.

JEZIČNE MANJINE

Jezične se manjine redovito pojavljuju u društvima gdje se jednim jezikom koristi manje govornika nego nekim drugim, ili gdje je neki jezik rasprostranjen na manjem prostoru, ili pak ondje gdje je on manje osposobljen za upotrebu u javnoj komunikaciji od drugoga. Ovisno o podrijetlu, jezične manjine mogu biti autohtone ili alohtone.⁴⁸ Autohtone ili alohtone zajednice koje se nalaze okružene nekom drugom, većinskom i/ili dominantnom jezičnom zajednicom stupaju s njome u kontakt na različite načine, pri čemu odnosi na gospodarsko-političkoj i kulturnoj osnovi imaju izravan utjecaj na cjelokupnu jezičnu sliku. Moćnija i utjecajnija zajednica redovito utječe na jezične obrasce prvenstveno javne komunikacije i oblikovanje svijesti govornika o upotrebi tih obrazaca pa se ovisno o jezičnoj politici koju ta zajednica provodi, određuje i budućnost pojedinih varije-

⁴⁶ McRae, 1998, 67.

⁴⁷ Prema: McRae, 1998. Tri su švicarska kantona službeno dvojezični: francusko-njemački Wallis, Freiburg i Bern; a jedan je trojezični: njemačko-talijansko-retoromanski Graubünden.

⁴⁸ Usp. poglavlje *Individualna, institucionalna i teritorijalna višejezičnost*.

teta.⁴⁹ Ukoliko se nekoj jezičnoj manjinskoj zajednici omogući obrazovanje na materinjem jeziku (optimalno prvih nekoliko godina školovanja), ukoliko ona može raspolagati određenim dijelom medijskoga prostora (bilo putem radio-televizijskih programa ili izdavanjem novina na vlastitome jeziku) te ukoliko nije ugnjetavana od strane većinske, odnosno dominantne skupine, gotovo je sigurno da će se društvo i dalje deklarirati kao *de facto* višejezično (npr. švedska zajednica u Finskoj).

No većina manjina ne uživa takva prava ni izbliza (npr. Velšani u Velikoj Britaniji, Havajci u SAD-u, Baski u Francuskoj i Španjolskoj, ili pak Kurdi u Iraku i Turskoj).

Ukratko, u plurilingvalnim društvima na stavove pojedinih zajednica prema jeziku koji koriste utječe kompleksnost čimbenika koji se ugrubo mogu podijeliti na one motivirane komunikacijskim potrebama i one koji su usko vezani uz proces formiranja identiteta. Zauzimanje određenoga stava rezultira odabirom konkretnoga jezika ovisno o ciljevima koji se upotrebom jezika žele postići. Donošenje te odluke potpomognuto je i jezičnom politikom gospodarski i politički utjecajnije zajednice, a u novije vrijeme, i to prvenstveno kod alohtonih manjina, djelomično i jezičnom politikom zemlje podrijetla imigranata.

JEZIČNA RAZNOLIKOST EUROPSKE UNIJE

Jedna od najvećih i u svjetskim okvirima najutjecajnijih multietničkih i multijezičnih tvorevina današnjice svakako je Europska Unija (EU). S obzirom na to da zajedničko tržište robe i kapitala za sobom neizbježno povlači i stvaranje specifičnih zajedničkih kulturnih obrazaca, ona je s vremenom zauzela važno mjesto i u području kulture, a s obzirom na to da je kultura usko vezana uz karakteristične komunikacijske obrasce, odnosno jezik(e) općenito, daljnjim razvojem gospodarsko-političke zajednice, u EU se nužno nametnula i potreba stvaranja vlastite jezične politike.

S posljednjim proširenjem 1. siječnja 2007. godine broj se njezinih zemalja članica povećao na 27, a službena jezika su 23. *Službenim jezikom EU* naziva se svaki onaj jezik koji je prethodno pojedina od država članica predložila teme-

⁴⁹ Prema: Ricento, 2007. Skutnabb-Kangas i Phillipson (1995) u osnovi navode razliku između politika podržavanja čiji je cilj očuvanje jezične raznolikosti, te politika asimilacije kojima je u cilju reducirati, odnosno potpuno dokinuti, polifunkcionalnost upotrebe manjinskih jezika.

ljem činjenice da je on standardiziran i službeni varijetet unutar granica njezina vlastitog teritorija. Od svih službenih jezika na razini pojedinih zemalja, u popisu Unije ne nalaze se jedino irski (zbog toga što su Irci dali prednost engleskome kao jeziku javne komunikacije) i leceburški (zbog toga što prilikom ulaska Luksemburga u Uniju nije imao status jezika javne komunikacije). Svim se jezicima koji imaju ovaj status može načelno koristiti unutar tijela EU, što zahtijeva izuzetno brojan i složen prevodilački aparat, a ima li se na umu temeljni princip apsolutne ravnopravnosti i nediskriminacije, teoretski je zamislivo više od 400 jezičnih parova prevođenja. Za potrebe komunikacije unutar vrhovnih organa kao što je primjerice Europska komisija uveden je termin *radni jezici*, u koje se ubrajaju tri službena: engleski, francuski i njemački. Svaki organ koristi se u pravilu samo jednim jezikom, a izbor jezika prepušten je konkretnom tijelu. To je načelno uglavnom engleski koji je s velikom nadmoći vodeći jezik sporazumijevanja unutar upravnih tijela Unije, a polako se nameće u perspektivi i kao *lingua franca* čitave Unije, i to u širokom opsegu različitih domena javne komunikacije.

Jezična situacija u upravnim tijelima Unije ima relativno malen utjecaj na njezine stanovnike pojedinačno: svi oni govore kao materinjim upravo onim jezikom kojim bi govorili i da njihova zemlja nije članica EU, a ta činjenica eksplicitno ide u prilog europskome kretu *ujedinjeni u raznolikosti*⁵⁰. Drugim riječima, iz osnovnih postavki EU iščitava se potreba očuvanja jezične raznolikosti, što donekle asocira na 'švicarski model': teritorijalnu jednojezičnost u okvirima konfederativne višejezičnosti, te simboličku identifikaciju pripadnika zajednice, koja nije u izravnoj vezi s jezičnim izborom. EU, dakle, podržavanjem upotrebe materinjih jezika garantira poštivanje građanskih i ljudskih prava. Osim toga, EU promiče i učenje stranih jezika (s velikim naglaskom na europske autohtone) zalažući se za to da svaki od njenih stanovnika uz svoj materinji jezik ovlada još najmanje dvama stranima, čime bi se dodatno povećao protok radne snage, odnosno poboljšale mogućnosti zapošljavanja i dodatno izbjegla eventualna diskriminiranja na jezičnoj osnovi. Tako se u okviru projekta *Socrates*, te niza pridruženih projekata (*Leonardo da Vinci*, *Lingua*, *Erasmus*, *Comenius*, *Grundtvig*) od '80-ih godina prošlog stoljeća na razne načine potiče razmjena učenika, studenata i profesora s ciljem usavršavanja jezika ponajprije u njihovu izvornom okruženju, tj. u interakciji s njihovim izvornim govornici-

⁵⁰ <http://europa.eu/languages/en/chapter/5>; eng. unity in diversity.

ma. No promocija autohtonih jezika nije usko ograničena samo na područje obrazovanja, već se jezična raznolikost popularizira i kao bitan čimbenik u oblikovanju svijesti o pripadnosti Uniji.

MANJINSKI JEZICI U EUROPSKOJ UNIJI

Poticajne mjere jezične politike Unije ne tiču se samo njezinih službenih jezika, već štoviše i regionalnih i manjinskih. U EU se manjinskim jezicima smatraju samo autohtoni jezici zemalja članica. U skupinu regionalnih i manjinskih jezika EU, koja broji više od 150 varijeteta, spadaju jezici koji se govore u nekoj regiji neovisno o tome govore li se oni unutar granica jedne države ili su pak razdijeljeni granicama dviju ili više njih (npr. bretonski u Francuskoj; baskijski u Francuskoj i Španjolskoj), potom jezici koji su u jednoj od zemalja članica manjinski, ali u drugoj službeni, tj. oni koje upotrebljavaju nacionalne manjine, (npr. njemački u južnoj Danskoj, mađarski u Slovačkoj), te konačno manjinski jezici koji se ne mogu definirati teritorijalno (npr. jidiš).⁵¹

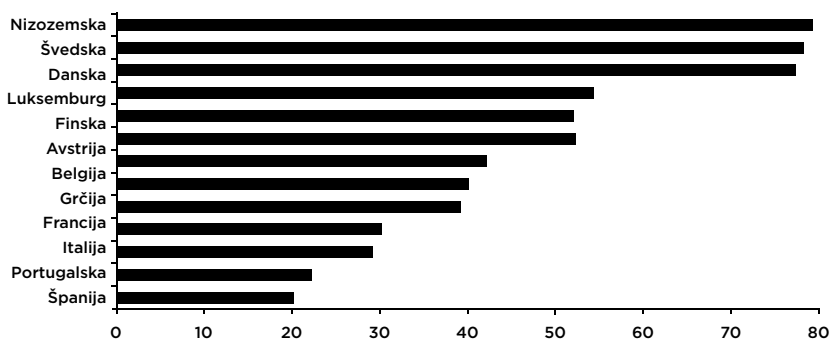
EU, u svrhu integracije svih svojih stanovnika, poduzima velik broj pravnih mjera te izdvaja golema sredstva za financiranje ne samo službenih, nego i manjinskih jezika. Takvo ponašanje proizlazi iz opredjeljenja da je višejezičnost kao simbol 'ujedinjene raznolikosti' ugrađena u same temelje Unije. Svi oni koji u nju dolaze iz drugih krajeva svijeta, što se odnosi i na nepridružene zemlje europskoga kontinenta, tretiraju se kao stranci. Stoga su i njihova prava unutar granica Unije u pripadajućoj mjeri ograničena, iako ne i potpuno zanemarena.

KOMUNIKACIJSKO-SIMBOLIČKI PARADOKS U EU

Jedna od primarnih zadaća EU jest očuvanje kulturnih različitosti, a time i očuvanje jezičnog identiteta svake od zemalja članica. Iako je svakoj od zemalja pojedinačno prepušteno uređivanje i reguliranje područja kulture, s obzirom na stalan i slobodan protok kapitala, radne snage i različitih dobara, među ostalim i kulturnih proizvoda poput filma ili glazbe, neizbježno je stvaranje zajedničkih komunikacijskih i kulturnih obrazaca. Na taj način zapravo dolazi do sudaranja dviju dijametralno suprotnih težnji: s jedne strane je nastojanje da se očuvaju pojedinačni jezici i identiteti koji se uz njih vežu, a s druge strane je traženje zadovoljavajućeg odgovora na izazove koje sa sobom donosi jasna unifikacija kulturnoga prostora Unije. Ta se unifikacija očituje i u području obrazovanja i zna-

⁵¹ <http://europa.eu/languages/en>.

nosti.⁵² Engleski se jezik (uz znatno slabije zastupljeni njemački i francuski) posljednjih godina etablirao kao najtraženiji i na europskome jezičnom tržištu, i to ne samo u području znanosti i obrazovanja, već i u poslovnome svijetu. Stoga je on u većini zemalja Unije uglavnom prvi strani jezik u obrazovanju. Dakle, engleski u sve prisutnijem procesu razvoja individualne višejezičnosti polako stječe status neizostavnog dijela verbalnog repertoara sve većeg broja pojedinaca. Prema istraživanju koje je 2004. godine pod nazivom *Budućnost jezika* (eng. *The Future of Language*) objavljeno u znanstvenome časopisu *Science*,⁵³ postotak govornika koji tvrde da govore engleski u nekim se zemljama EU, kao npr. u Nizozemskoj, Švedskoj ili Danskoj penje gotovo do nevjerojatnih 80%, dok se u romanskome govornom području postotak govornika kompetentnih u ovome jeziku nerijetko spušta i ispod 30% (Sl.1).

Sl.1: Postotak govornika zemalja EU kompetentnih u engleskome

Problem komunikacijsko-simboličke prirode prisutan je i u vrhovnim tijelima Unije. Kako bi se uklonila svaka mogućnost ‘zagušenosti komunikacije’ u radu vrhovnih organa, uvedeni su radni jezici. No s obzirom na to da je i dalje prisutan velik broj službenih jezika te da je teoretski dozvoljeno, štoviše proklamirano, prevodenje unutar svih postojećih jezičnih parova (iako se najčešće prevodi

⁵² Npr. ratificiranje Bolonjske deklaracije rezultiralo je intenzivnijom suradnjom europskih znanstveno-obrazovnih institucija, a time i povećanom fluktuacijom studenata unutar Unije.

⁵³ www.sciencemag.org.

ipak preko engleskoga, što nužno otvara čitav niz prevodilačkih problema s očuvanjem prvobitnog sadržaja prevođenja), a kako bi se pojednostavila komunikacija i reducirali ogromni financijski izdaci za prevodilačke službe, nameće se potreba profiliranja jednoga jezika (svojevrzne *lingua franca*), koji će u potpunosti zadovoljiti komunikacijske potrebe unutar vrhovnih tijela Unije. Čini se ipak da je individualni multilingvizam zapravo teško ostvariv, a tek će vrijeme pokazati hoće li kao alternativa biti uspostavljen jedan jezik koji bi postupno mogao prerasti u simbol prostora na kojemu se upotrebljava. Može se očekivati, dakle, da će ideja jezične raznolikosti i dalje biti prisutna, ali u ponešto izmijenjenom obliku: Europska bi se Unija mogla profilirati kao polimonolingvalna zajednica, tj. kao društvo organizirano na principu teritorijalne višejezičnosti s elementima diglosije koja bi bila posljedica odabira jednog konkretnog jezika za jezik javne komunikacije samo u domeni vrhovnih upravnih tijela.

U međuvremenu, mora se primijetiti, jezična slika svijeta sve se više reducira. Postavlja se pitanje koliki su razmjeri utjecaja općeg globalizacijskoga trenda na izumiranje brojnih jezičnih varijeteta i kakve će biti posljedice takvih činilaca na oblikovanje kako individualnih tako i društvenih jezičnih identiteta. Oni će zasigurno u znatnoj mjeri ovisiti i o stavu govornika prema vlastitome jezičnom repertoaru kao i o njegovoj/njihovoj procjeni važnosti jezika u oblikovanju i definiranju njegova identiteta.

BIBLIOGRAFIJA

- FISHMAN, J. A. (1978): *Sociologija jezika*. Sarajevo: Svjetlost. [= *The Sociology of Language*. Rowly: Newbury House Publishers.]
- FORTSON IV, B. W. (2004): *Indo-European Language and Culture. An Introduction*. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing.
- MARTINET, A. (1982): *Osnove opće lingvistike*. Zagreb: Grafički Zavod Hrvatske. [= *Éléments de linguistique générale*. Paris: Armand Colin.]
- MATASOVIĆ, R. (2001): *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Mcrae, K. D. (1998): *Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Switzerland*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press.
- RICENTO, Th., ed. (2007): *An Introduction To Language Policy. Theory and Method*. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing.

- RIEHL, C. M. (2004): *Sprachkontaktforschung. Eine Einführung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- ROMAINE, S. (2000): *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press. [2. izdanje.]
- DE SAUSSURE, F. (2000): *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: ArTresor naklada. [= *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.]
- SPOLSKY, B. (1998): *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- ŠKILJAN, D. (1980) *Pogled u lingvistiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠKILJAN, D. (1988): *Jezična politika*. Zagreb: Biblioteka Naprijed.
- ŠKILJAN, D. (2002): *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*. Zagreb: Golden Marketing.
- TITONE, D. (1977): *Primijenjena psiholingvistika. Psihološki uvod u didaktiku jezika*. Zagreb: Školska knjiga. [= *Psicolinguistica applicata. Introduzione psicologica alla didattica delle lingue*. Rim: Armando Roma.]
- TRUDGILL, P. (1987): *Sociolinguistics. An Introduction to Language and Society*. Middlesex – New York – Victoria – Ontario – Auckland: Penguin Books.

Web-bibliografija

- <http://ec.europa.eu>. [Europska Komisija]
- <http://europa.eu.int>. [Europska Unija]
- www.coe.int. [Vijeće Europe]
- www.ercomer.org. [Europski istraživački centar za odnose s manjinskim i etničkim skupinama]
- www.ethnologue.com. [organizacija za popisivanje i proučavanje (ugroženih) jezika svijeta]
- www.hbk.hr/biblija. [Hrvatska Biskupska Konferencija]
- www.ned.univie.ac.at. [Sveučilište u Beču, Odsjek za nederlandistiku]
- www.sciencemag.org. [Science Magazine]